

ՊԱՏԿԵՐ

ՀԱՆԴԵՍ ԿԻՍԱՄՍԵԱՅ

ԵՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 4

1 Յունիս 1892

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

ՏՊԱՐԱՆ.

ՃԻՎԷԼԷԿԵԱՆ

Պապը Արի Ճատեւսի Թիւ 20

1892

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1. ՔՇՈՑՆ ԵՒ ՄԵԿԵՈՒԹԻՒՆՆԵՆ (Շար և Չեք) — Ս. Վ. Նալբանդյան
2. GRAMMAIRE COMPLÈTE DE LA LANGUE OTTOMANE — PAR M. R. YOUSSEUF.
3. ԳԱՆԿԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ. — Յ. Ուսեօյան

Պ Ա Տ Կ Ե Ր

Հ Ա Ն Դ Ե Ս Կ Ի Ս Ա Մ Ս Ե Ա Յ

Երրորդ Տարի

թիւ 4

1 Յունիս 1892

Ք Շ Ո Յ Ն

ԵՒ

Ս Ե Կ Ն Ո Դ Ք Ք Ի Ն Ն

(Շարայարութիւն (1) եւ վերջ)

Նոյն չքաղիր նշանք բացօթեայ տեղ մը եւ որմապատ տաճարաց մէջ առհասարակ կը գործածուին, թէ եւ արեւն չփայլիր՝ սակայն հովանին եւ շարժական վրանաձեւն զոյետս մատնանիչ կ'ընէ. թէ եւ տօթ չէ, սակայն շքոյք եւ հովհարք անդ են. իշխեցօղն ներկայ չէ՝ եւ ոչ մին 'ի նշանաց երեւի. ի՞նչ է պատճառն. եւ այս ասիական յարձակման ժամանակ իսկ՝

Առ մեզ՝ Արծուակալք եւ Բաղէակիրք միթէ 'ի չուք Տա- նուտեան չնչն Գուցէ այլ ինչ արդիւնք ալ ունենան, սակայն նպատակն ի՞նչ է, եւ բուն տեսութիւնն - Ուստի Շքոյն մեհե- նական գործածութիւն՝ եւ հնադարեան աշխարհիկ, Տաճարաց չինութիւնէ տաջ՝ եւ բացօթեայ հանդէսներու մէջ՝ կրկնակի իմաստով շքոյ էր. այլ 'ի տաճարս եւ յորմափակս՝ բուն իսկ 'ի

(1) Տե՛ս Պատկեր Գ. Կարէ Թէ՛ւ 3.

պատիւ էր շքոյնն Այսպէս ըստ առաջին մտայ Շքոյքը են՝ naos, baldaquin, chapelle portative, եւայն, Դարձեալ flabellum, éventail, հալահարք. ըստ երկրորդին՝ disque-soleil, les insignes du commandement, les enseignes sacrées, Արծուէնշանք, Բաղէազրօշք, եւայն:

Այս Շքոյք՝ ՚ի հովանի եւ ՚ի պապիւ կարգեալ գործիք՝ եւ ՚ի մերս նախնեաց մեհնական գարերէ ՚ի վեր «սուրբ եւ աշխարհիկ» գործածութեան սեպհական էր. եւ գուցէ ծնունդ եւս մերս Հարց՝ զի տախան է:

Որչափ եւ անցեալն չտայ յազուրդ մեր այսօրեայ անհրաժեշտ փառաքանաց՝ տախան համաշխարհիկ լուսով եւ բաւարար տիկ ձեռնտուութեամբ գտնէ կրնամք մեր պապական վեր ՚ի վերոյ յազեցունել:

Հնախոյզն կուտայ մեզ հետեւեալ ծանօթութիւնքն. «Ար-
«տեմիւ աթենական օտարամուտ աստուածունին, Անու աս-
«տուածոյն տիկին՝ ՚ի Պարսից բնկարեալ, ՚ի Հելլէնս փիւնիկեց-
«ւոյ ձեռամբ կը մտնէր. Անահիտ, Դիանա եւ Տիանա առհաս-
«գրակ անուն էր Արտեմիսի» . . . «Et par suite de l'influence
des Mages à la cours du grand roi, les sévères adora-
teurs d'Ahura-Mazda finirent par lui associer une déesse,
Anahita, . . . Qui avait des temples en Asie-Mineure,
et qui n'était autre qu' une très antique déesse baby-
lonienne, Anat, épouse et dame du dieu Anou.» F. Lenor-
«mant.-(Bérose). (J. Soury):—

Դիանեմք «Մեծի Անահտայ տիկնոջ՝ որ է փառք ազգիս մե-
«րոյ եւ կեցուցիչ, զոր եւ թագաւորք ամենայն պատուեն, . . .
«որ է մայր ամենայն զգաւորութեանց եւ բարերար ամենայն մարդ-
«կան բնութեան, եւ ծնունդ է մեծին արլին Արամազդայ», յ'Ասիա
ունեցած զիրքն եւ բազմաթիւ մեհեանքն եւ բազինք. նոյն է
իմանալ եւ Արւոյն Արամազդայ համար՝ որովք «կենդանութիւն
«կրէ երկիր», «Արարիչ կրկնի եւ երկրի»:

Զարմանալի չէ ամենեւին Խորենացոյ հետեւեալ հատուա-
ծքն. «Առաջին գործ զմեհեանս շինել կամեցաւ. իսկ քրմայն որ
եկեալ էին ՚ի Յունաց . . . պատճառեցան ըզձուլիւնս . . . եւ
կանդեաց զԴիոսի պատկերն՝ յամուրն Անի, զԱթենաս ի Թիւ,
շխրեմեայ զմիւս պատկերն յերկւայ . . . : — Վասն զի

զմերն եւ զմեր ծնունդ այլոց տալ եւ վերադառնալ շէ՛ կարելի Դիտելի է «շէն ապակիքն» լսուերն:

Եւ ինչ աւելի կը խնդրեմք, երբ Տիեզերք առհասարակ յասիացւոյ կ'ընդունէին աստուածքն, ասածարքն, սպասք եւ հանգերձք, եւ ընդ սմին՝ Բեհեմոտն զպրոքութեանն և քանչի՞ն Բանգաւայն, եւ ժափմ ըսել բացարձակ՝ թէ յիրանեսանց, յարիականաց, 'ի Հնդկաց և 'ի Հայոց միանդամայն:

Մեհնական զպիրք եր գժուարագոյն պաշտօն եւ բարձր պիտութիւն ունէին՝ յ'Ասիա շատ ծաղկած կ'երեւին, գանձք եւ պանծարանք լի եւ զեղուն, զառք պաշտօնէից ազգի ազգի, փոքրիկ հասուկոտոր գրութիւնք՝ օժիտք մեղ 'ի Հարց' ապացոյց են բանիցս, թէ քանի Հայք ծաղկած էին դիցանուէր սրբութեամբք:

Յառաջ քան զՔրիստոս 1462 - 715 ահաւասիկ տաճարաց պանծուց եւ պաշտօնէից զիրքն. «Նա-ն կամ Խոս-ն» (Naos) ճաման տապանակաց, փայտեայ կամ վիմէ, սրբեայք, պաշտամանց լի հանգիսից Կե՛ԴՐՈՆՆ կը համարուէր . . . Գանձարանք լի լէին ոսկի եւ արծաթ տնօթներով, պատուական նիւթէ չինուած ընտիր սեղաններով, յորս նուէրք կը մատչէին. «Խե-ն ք Բեր-նի-ն» . . . թերալիներ, ձուլածոք աստուածութեանց, աստուած ոսկեայ, արծաթի, պղնձիք, խնկանոցք կոթուններու լծայրն, իրբ բարուսաւ ինկամանք, արկեղք բուրմանց, երեք-ժանիք, հատիչք, եւայլն Բազմաթիւ պաշտօնեայք լէին. «մեծ քանանայն», քրմայեաք, . . . պահապանք, դպիւր-նաւորոք, հովհարակիւրք (flabellifères), շողակիւրք (portants les enseignes sacrées), արուեստականք (երաժիշտք): Դարձեալ չի գանձս էին՝ եռտանիք, զարդ, եւ ականք պատուաւ լիանք, ոսկի եւ արծաթի կռածոց դաշտակի լի գրութեամբք, զորս «դաշտակի լի կռածոց» (des plaques d'or et d'argent, couvertes d'inscriptions, appendues aux murs):—Սոյնպէս եւ մեր պատառիկն «Երազընդհան երազացոյց պաշտաման Տիւր զից «Դպրէ, Բեր-նի-ն քան քան» անուանեալ դէ-ն քրք Որմեղի, ուսման «Երազընդհան Բեհեմոտն»։ Իսկ Գանձուց համար՝ «Ոսկի պատակիւրն լանահատական զից», «Երեւոյն աւանի քանչի՞ միթերեայք ոսկեայ եւ արծաթի, շողակի, կռածոց, քանդակեալ»։ Դարձեալ 'ի Յաշտի-շատ «Վաշտիւրհանն մեհեան, Ոսկեմբ ոսկեթիւր դից, Ոսկեհար Ոսկեմբ դիցն, Ատուկան զից, Սեհեակ վահանի» պատուեալք Երեւելի պարարագոց ընծայեալ, քանակ քանակ նաւթօ չքեղացեալք, լի զարդուքն զարդարեալք զերեւելի հոյակապ զանեղ զիւն» . . .

Իցիւ մանրամասն գրութիւնք մեհենական դպրութեանց որոց արտաձայնիկ կոտորածն կը յիշէ մեզ պատմութիւնն, հրաշ-
իւք իմն ճողոպրեալ 'ի սոսկալի կոտորածէն՝ խօսէին մեզ հետ աւելի ընտանեաւոր, հայրաբար, որոց կարօտն կը նեղէ այ-
սօր զմեզ, եւ յօտարաց կ'ստիպէ մուրանալով զմերն ինզրելի Սակայն եթէ մանրամասն տեղեկութիւն կը պակիս՝ հատուկ-
տօր պատառիկն իբր ազօտ մեր ճանապարհն կրնայ ուղղել, եւ իբր հաստատուն ապացոյց հնախուշականին՝ մեր հաւատքն հա-
ստառել՝ ազգային մեհենական եւ աշխարհիկ հնաւանդ սովորու-
թեանց վրայ:

Մազդեզանց կրօնին Արեւու պաշտօն տանին, կոիեալ, քան-
դակեալ «արեգակնածեւ տիաւառակաց» գործածութիւնքն, պատե-
լէ կախելն, Շքոյաց հայ մեհենական լինելն՝ եւ կերպն եւ պատճառն
եւ ինչ նպատակակէտ ունենալն կը պարզեն: Ազգաթանգեղեաց՝
«կոփեալ քանդակեալ ոտիկն եւ արծաթն Գանձուց»՝ նպաստէ
մեր մտայ:

«Le dieu soleil», l'adoration du «disque», կը տեսնուի յիրանեանս. Հայք նոյն չէին. Արեւորդիք ալ գուցէ այս պաշ-
տաման կը հետեւէին, եւ պաշտէին զհաւասարակ՝ «Disques re-
presentés sous la forme d'une hostie rayonnante»:

Եւ միթէ հնար է ասիական այս դադափարի ծնունդն եւ կամ գէի կերպարանքն զլանալ ասիական յայտնի ժողովրդեան մը գաւակաց՝ որոց մեհեանք եւ գանձարանք իր են սակաւ եւ արծաթով կոփածոյիւք եւ քանդակելոյք: Դպրաց եւ Գրչաց՝ մեհենական նաւիրաց արձանադրութեան գլխաւոր պաշտօնէից ակն յայտնի է որչափ ծաղկած լինելն 'ի մեզ:

Այօքան տեսութիւնք բաւական են ըմբռնել ատու՝ թէ Քչոյն ինչ կերպով եւ ինչ մօք ալ զիսկու ըլլամք՝ միշտ հայ հնաշխարհիկ եւ մեհենական գործի եւ սովորացթ մ'է:—Այժմ զի-
տեմք նոյն հնաշխարհիկ եւ մեհենական գործեաց եւ սովորութից Լուսաւորչի ձեռք 'ի տաճարս մուտքն:

Քչոյք (Շոյք)՝ երկու զիմօք ներկայացան մեզ ցարդ, ա-
իբր Հովանի եւ Հովհան. ր. Մեհաղեայ սկաւառակի կոփածոյք, եւ Դբօք. յառաջիկային մեր կը գտնեմք երրորդ մ'ալ, նոյնպէս հնաշխարհիկ եւ մեհենական, յորոց կը քաղեմք մեր հետեւու-
թիւնն—Ուտտի,

Բ. Լուսաւորչի Աւետարանի քարտէս ինքնաշնար գիւտեր չարտադրեց յաղէն. օտարամոլ սղի չունէր եւ չէր ալ կըր-

նոր ունենալ, զի այդ իւր պաշտամանն եւ նպատակին հակառակէր, եւ զիւրութիւն չէր ընծայեր: Քակերտ չէր եկած, այլ շինելու: Կտակարանն զոր աւետէր՝ սուան եւ ճշմարիտն ծանօթացունելու տահմանուած էր. Որ էնն փոխանակէր Սրամազդի անուան հետ, մին սուտ՝ միւսն ճշմարիտ Աստուած. Անահիտ տեղի կու տար Աստուածամօր. մին կնիւզարեալ՝ միւսն ճշմարիտ Աստուածուհի. 'ի մի բան ճշմարիտ Սէրն զուտան խափանէր, բնիկ արքութիւնն կը քարոզուէր ամենուստ, հինն նորոյն հետ կը հաշտուէր. եւ քանի որ քրիստոսական հոգւոյ հակառակ չէր մեհնեականն՝ կը սրբուէր, կը հաշտուէր ընդ Աւետարանին: Նաւասարդն՝ Ամանորարեր աստուածոց նաւիրական տօնն՝ Քրիստոսի պաշտակերպութեան յիշատակու. Կ'ըքողէր, եւ հայ քրիստոնէ եկեղեցւոյ տաղտար կը նշանակուէր: Պայծառ Աստուգրկան տօնին՝ Մօր Աստուծոյ հմայիչ յիշատակաւն նախագործելով կը հաշտէր ընդ Քրիստոսի հոգւոյն: Համաշխարհիկ տօնից երկարոյ տւարքն սրբ պատարագաց եւ յաշտից եւ նաւիրական մատաղաց սեփականք էին՝ եւ Ոգեաց նաւիրակը՝ Ննջեցելոց Հոգեաց հետ կը հաշտէին 'ի յիշատակ սրբութեան, եւ Սիրոյ, որ է Ագապէս Այսպէս վկայեն կանոնք Ս. Սահակաց եւ Հուսաւորչի, եւ Տումարք ամսամտից:

«Եւ զյիշատակս վկայիցն. . . Ժամայրեաց տօն մեծ հաշա-
«կիլ՝ . . . 'ի Ժամանակի զիցն Ամանորաց ամենարեր նորոց պըտ-
«ղոց տօնից հիւրրեկալ զիցն Վանատրի, զոր յաւաքապէսն էսէ 'է
«մէն պէգալ պաշտէն՝ յաւաքապէսն Նաստարէստուր: (Աղաթ):

Չկարծենք թէ քահանայական հոնդերմն 'ի յունաց կամ յայլոց մուտ գաած լինին 'ի մեզ, ոչ բնաւ, զի «քահանայից պա-
ղափարն անդամ տախան յգութիւն է»:

«Le costume des prêtres (hébreux) était assyrien . . .
«Le Grand-prêtre avait un costume particulier, bizarre,
«frangé de clochettes sonnantes. Les kéroûbs aux ailes
«éployées, éperviers égyptiens. (հայկական Բաղէսիք ուստի 'ի
«մեզ ծագումն Բաղէսիք աւագանոյն), à tête humaine,
«mélange de l'Isis protectrice des momies de Thèbes, et
«du férouer de l'Iran. Cet «ange gardien» du Zend-Avesta.
«Les étoffes. . . brodées à l'égyptienne». (Anquetil du Per-
ron. Zend-Avesta, tom. II. — Տիրական արքայակերպ զգեստն
է զոր կոսակեց մեզ հնութիւնն գուցէ փոփոխութեամբ, այլ ոչ
'ի Ս. Գրոց տախալ, զի եւ սոցայն սեփական եւ բնիկ չէ. եւ ոչ

խի յօտարաց սպրդեալ 'ի մեզ, զի արդէն իսկ ասիական է, եւ աւելի եւս մերձաւոր մեզ՝ զի արիական սերնդեամբ, իրանեան ազգակցութեամբ, եւ արեամբ Պարթեա եւ Արշակունի:

Ա. Պատարազի սպար նոյն են ինչ որ երգեմն հեթանոսական պատարաքացն Քրիստոսական խորհարդն բաժակ կը պահանջէր եւ ասիէ կամ սկոտեղ նուիրական ընծայից համար, մեհնական բաժակը եւ նուազք փրփրազէլ զինոյ եւ ասիէք՝ որովք լցեալ էին Փանծարանք Հոյ մեհնից՝ նուիրեցան 'ի սպաս նորածնունդ եկեղեցւոյ:

«Եւ զգանձս նանէական մեհնին զստերն Արամազդայ 'ի թիւն աւանի աւարեալ ժողովեալ՝ 'ի նաւերս սարք սպասու եկեղեցւոյ Ասորոյ իսկն տեղեօքն հանգերձ» (Ագաթ):

Քուրմն եւ քրմոհի հաշտեցան աւետեայ պաշտօնէից հետ եւ սրբեցան, նոցա հետ եւ զարդը եւ երաժշտութիւնք եւ Շքանչանք կամ Շքոցք:

«Եւ զգաստակերան եւ զսպասաւորսն քրմութն հանգերձ «եւ նոցին զեանութք եւ սահմանօք նուիրեցին 'ի ծառայութիւն «եկեղեցւոյ սպասաւորութեան եւ զմանա յորդեոյ քրմացն «առեալ որ յաշտիճան կոխկոտրուածեան էին արժանի . . . «առեալ ձեռնադրութիւն 'ի նմանէ» (Ագաթ):

Յոյն նշանաւոր Եւրոպայի անգամ՝ որ յԱսիոյ գաղթած, եւ որ գուցէ 'ի մեզ Կաթոլիկ (տեսարանեղ, տեսարանեղ), կը փութէր 'ի սպաս Արքութեանց Քրիստոսի: Զայս ակնարկէ թերեւս Ս. Սահակայ տեսիլն:

Քոզն որով ծածկեմք զԱ. Ակին եւ Մազգմայն՝ կարծեմք թէ օտարամուտ է եւ կամ քրիստոնէական ծնունդ, Հնութեան գեղեցկագոյն զօղարիկ փափկութեանց նշխար մ'է մեզ 'ի հեթանոս հմայութեանց մնացեալ:

«Աստուածութիւնք կը քօղարկէին եւ չէր հնար առանց «մեծի մեղաց ձեռք մխել 'ի քօղս» (Marius Fontane, Athènes):

Մեհնականն ունէր՝ Արինդ, աղէքախք, փօղ, ծնծղայ, փանդիւն, կիթառ, քնար բազմազի, տաւիղ, թմրուկ, Փօղիւ ժողովրդեան կ'ազգէին՝ կը ձայնէին, սրինգը Արաւիայի մէջ կը ձայնէին միզեղիւս, ծնծղայք եւ թմրուկը իտալացին եւ դուառին, պարուց եւ կայթից օժանդակելով, նոյնն եւ 'ի Ս. Տաւառս Աստուծոյ կը մանէր եւ Աւետարանի հետ կը հաշտուէր:

«Les tympanons, petits, rians, familiers», Այսպէս
 և Բաժմներու գործածութիւնն:

Բաւական չէ՞ արդեօք այսչափն փառանկեղծելու համար
 զմեզ՝ որ Աւետարանն՝ «բէկլով զանաւորքն Մեհէնէյ, նախ ինքն
 հաշտութիւն՝ միութիւն եւ զազութիւն ինչորեց 'ի հիթանաւա-
 կանէն» Բաւական չէ՞ հաստատ համոզումն ունենալու համար՝
 զի նորաստեղծ եւ ինքնահար նորութիւնք չեն՝ Ա. Եկեղեցւոյ
 կիրառեալ սովորոյթք, սպասք եւ գործածութիւնք, մանաւանդ
 մերոյս՝ որոյ այնչափ փառաւոր է մեհնականն, եւ որ պատմա-
 կան հաւատարմութեամբ սնտուկովս պահած է հայրենի աւանդն:

Հնար է թէ ինչ ինչ փափոխութիւնք կրած լինին, այլ ակնն
 նոյն հինն մեհնական եւ աշխարհիկ սովորութիւնն է:

Եթէ Մովսէս երբայական օրէնադիրն չփարանկեղծ ամե-
 նեւին զմեհնականն կատակ «Նախանձաւ Աստուծոյ» փառաց,
 նորա քաւութեան Տապանակն՝ յանձնու փայտից, զրուադեալ
 ոսկով, եզրադաւան արկղիկներու նմանցուց, եւ երկու հորա-
 թեւեան քերովքէներ զուտ ոսկի, ճախարակեայ, ըստ նմանու-
 թեան եզրադաւան հաւուց (1) զետեղեց Տապանակին վրայ,
 քանի աւելի հեշտին էր «Ենորհաց Աստուծոյ» հաշտիլ ընդ մեհե-
 նականին Սողամն տուն մի չինեց Աստուծոյ, այլ ուստի՞ քաւ-
 ղեց գաղափարն, բուն իսկ առճարն զէպ «յարեւելս» կը նայի,
 այսպէս էին նաեւ եզրադաւանք, եւ զուցէ արեգակնապաշտ
 սովորութիւնն, երկու տեք կրկին սրահներ ունէր նոյն ուղղու-
 թեամբ, եւ այս փխնիկեցւոյ ծնունդ, յորոց բնուած էին եւ
 Եզրադաւանք Պատուական փայտեայ զրուադք եւ քանդակք,
 Հնդիկ եւ իրանեան սովորոյթք. 'ի մի բան ասիականք, Վաւա-
 ւակն եւ հանդերձք Քահանայից գունագոյն, եւ նմանեւ զարդք
 եւ բոժոժք՝ զուտ ոսկի, նորաստեղծ բաներ չէին, այլ 'ի բա-
 զում ազգաց կիրառեալ սովորոյթք. զորս Մովսէս եւ Որդիքն
 սրբէին եւ նուիրէին Աստուծոյ սեղանին: Փափոխութիւնն կ'են-
 թաղրի:

Ուստի ինչպէս երբայականն 'ի մեհնականէն ստացած է
 իւր կազմութեան ձեւն եւ սպասքն, նոյնպէս եւ քրիստոնական

(1) Le vautour tricolore, aux ailes éployées est l'orne-
 ment principal, commun, banal, de la XVIIIe dynastie (1700
 av. J-C). (M-F).

Տաճարն ստեճասարակ՝ եւ 'ի մասնաւորի տա մեզ՝ մեհենականին վրայ ձուլուած է ըստ արտաքինոյն. այնպէս որ մեհենականին եւ Ս. տաճարի մէջ Հոգւոյ միայն տարբերութիւն կայ. մին զստոյն ունի զՈղբին, եւ միւսն՝ զճշմարտին:

Մեհենական զանձարանաց ուղղակի Աստուծոյ Տաճարաց նուիրումն բաւական փաստ է մեզ համոզուելու թէ մեհենականն անփոփոխ կրնար ծառայել ճշմարտին Աստուծոյ, եթէ չհակառակէր նորա Ողբոյն. ուստի որ ինչ զիցական ոգի կը կրէր՝ ոգին պէտք էր փոխել. ապա թէ ոչ լնաւիմք ձուլուիլ՝ կերպարանափոխուիլ. թերտին եւ արձան քրիստոսական հոգւոյն հաւառակ էր, պէտք էր 'ի սպաս փոփոխել. Որ ինչ արտաքին էր՝ 'ի տաճարն մանեղով կրնար սրբուիլ, սեղանն հակառակ չէր Քրիստոսի հոգւոյն, ոչ սպասք, ոչ բաժակք, ոչ հովհարք, ոչ շքոյք, ոչ ափսէք եւ ոչ կոփածոյ սկուտակք՝ որ պատերէ կը կախուէին, չհակառակէին Քրիստոսի հոգւոյն: Իսկ նոցա քանդակք պէտք էին սրբուիլ՝ եւ Աստուծոյ հետ հաշտուիլ. Մեհենականն բացատրութիւնքն անպամ եւ տաղք սուրբ էին, ուստի ճշմարիտն զուսան փոխանակէր՝ անփոփոխ մնալով. «Առաւօտ զուսոյ» կոչէր Աստուածութիւնն փոխանակ Դից. «Արեգակն արեգար» ճշմարիտն Արամազդ, եւ ճշմարիտն Որմիզդ՝ Աստուած Հայր. (Արուսեակ զուարթարար» փոխանակ Արուսեակի եւ Արշալուսի՝ «Eos, Aurora, Hestia, Vesta) բնականին՝ ճշմարիտն Աստուածամայր. եւայլն (Տես Շարականն):

Այսպէս Գահաւորակն՝ որ Քրիստոսական հոգւոյն գէմ չէր, մտած է յեկեղեցի. Հովանին՝ զոր լազուս եկեղեցիք գործածեն, Հովհարքն՝ զոր Հասմայ եկեղեցին կը վարէ, Շքոյք պէսպէս Եւթչոցն զոր ունի Մերս եկեղեցի:

*
* *

Հայկազնեան բառարանի լատին բառն (flabellum) առնելով մեզ ուղեցոյց՝ ցարդ տեսած հնախուզական օրինակներէ կը հետեւցունեմք՝ թէ մեր եկեղեցւոյ մէջ տեսնուած Քչոյք՝ երկու սկիզբն կրնան ունենալ ծննդեան. մին ըստ Հայկազնեանի flabellum (éventail de plumes d'autruches aux longues hampes), եւ միւսն՝ հնոյն մեհենից մէջ «տիկայ եւ արծաթի տախտակքն աստուծոյ», «լի գրութեամբ», զորս պատերէ կը կախէին, (plaques, disque soleil,—disque représenté sous

la forme d'une hostie rayonnante, եւ Enseignes sacrées, եւայն), եւ զորս՝ «զմթերեալ զանձո» «ի նուէրս ոռբր սպասու եկեղեցեաց Աստուծոյ թողուին»։ Պատարիկ մը չունիմք որով կարենամք զանազանիկ թէ որն յայոցանէ ծագումն առած է բուն իսկ մեր Քչոյին։—Մին կամ միւսն յայտնապէս։—

Յարց որչափ հնութեան նշխարք կան մեր մէջ՝ երկրորդին կերպարանն ունին. այսինքն է՝ մետաղեայ, ոսկի կամ արծաթի տախտակ մը կոթունի մը վրայ հաստաառւած, եւ ձեւն բոլորչի։— Շնորհալոյն «Հնչլ Քչոյն» երկրորդ սկիզբն կը հաստատէ։— Բոլորչի ձեւն եւ մերթ եւս ճառագայթարձակ ճաճանչքն (disque représenté sous la forme d'une hostie rayonnante), երկրորդ սկիզբն եւ հնոյն նպատակն եւ հնութիւնն կը վաւերացունէ։—Վրայի քանդակքն՝ թեւտարած սերովքէից կերպարանքն՝ հնոյն Եգիպտոսի յԱփացոց ընդունած պատկերաց յիշտական, եւ մեհնական «ի գրութեամբ» եւ Ազաթանդեղեայ՝ «կոփեալ, քանդակեալ» զանձուց տեսարանն կը նորոգէ. եւ այս երկրորդ սկզբան պատշաճ է։ Դարձեալ Շնորհալոյն յիշեալ առղերն (Տես Պատկեր 15 Մայ. 92, էջ 54) բոլորովին առաջին սկիզբն մերժելով՝ երկրորդին 'ի նպատակն նիւթն եւ ձեւն կը վարդապետէ. պաշտօնն՝ երրորդ զիմօք զոր պիտի տեսնեմք այժմ՝ հնչլ է, կ'ըսէ։

Առաջին սկիզբն որ է flabellum բառն՝ այսինքն է հովա-հաբէլ, չեմք կրնար պաշտպանիկ, փառն զի ոչ մի փառս չունիմք. մինչդեռ երկրորդն ըստ բառականին եւ շատ իսկ հարուստ է. ուստի կը մերժեմք flabellum եւ éventails de plumes aux longues hampes, հովահարիչ եւ հանձնաւոր բառն մանաւանդ՝ Քչոյի զիմա-ցէն, եւ կը դնեմք disque, disque-soleil, disque représenté sous la forme d'une hostie rayonnante, plaque, Enseigne sacrée, եւայն. թէ եւ արդեամբ զճանձն վանեն եւ կամ հովա-հարեն եւս։

Նորն Իսրայէլ՝ 'ի Քրիստոս մոլորական կրօնքն արդարա-ցունելով հնոյն հետեւօղ հանդիսացած է. Իսրայէլեան կրօնից մէջ՝ ինչպէս տեսանք, քառութեան տապանակին վրայ երկու Քե-բովքէք կանգնած էին. Եսայի վեցթիւեան սերովքէից պատկերն քառութեան տապանակին տեսութենէն չնչուելով Աստուծոյ աթոռոց առջեւ կը տեսնէր Քրիստոսական եկեղեցի գնոյն խոր հուրդ արդարացուց։— Հայ եկեղեցի մեհնական սպաս եղօղ Շքոյններն եւ Քչոյք (disques, plaques, enseignes sacrées) քրիս-

տոնէականին հուիւրելով 'ի սպաս, իբր չքայիր նշան թագաւորին Քրիստոսի փոխանակ զից, վրայի պանուած քանդակներն եւ արծա-
նազրութիւնքն փոփոխելով մատամբ կամ բողբոջմբ, առանց
աւրեգականակերպ՝ ձեւին զպշիւռ՝ կր յարմարցունէք Ետայեայ
տեղիան (Ձ. զլուխ)՝ եւ Յովհաննու Յայտնութեան, եւ տապանա-
կին Քերովբէից, վեց վեց թեւ տալով մանկական անմեղ կերպու-
րանաց, իբր սերովբէից յուշարարս եւ զի «առաջի Աթոռոյն»
կեցած սպասաւորք էին, եւ երկուս Սուրբ կր գոչէին, ուստի եւ
Քրիստոսականն Հայ եկեղեցի «առաջի Աթոռոց» Քրիստոսի ար-
քայնն սովորած է 'ի հնուց զԾ. քրդս հաստատել եւ հոքօք կալ 'ի
ապատու Քչոցք բոտ Հայ եկեղեցւոյ սովորութեան՝ պատարա-
զէն յետոյ բեմէն չին վերցուիր, վասն զի յայտարար չքանչանք
են Քրիստոսի արքայի հոն հերկայութեան եւ հորա տան բնա-
կութեան եւ լիմի աթոռոցս Ոչ եթէ՝ բոտ աննոյ՝ վասն զի յա-
տուկ տեղ չինուած է, եւ առ այդ Քչոցք բեմին վրայ կամ պատէն
կախուած կր մնան, եւ կամ հախտածակաց ժամանակ Սեղու-
նին երկու անկիւնքն կր զեանդուն, այլ զի վերողբեալ պատ-
ճառներով Քչոցք Սեղանին վրայ պիտին մնալ, առ այդ յա-
տուկ տեղեր պատարատուած են Չառամնք 'ի վերոյ մեհենա-
կան սկաւառակաց եւ ոսկի եւ արծաթ քանդակեալ թիթիկանց
պատերէն կախուած մնալն:

Հնախոսութիւնն պարզեց մեր առջեւ բոտ բաւականին
Հովհարիչներու (flabellum, éventail) նպատակակէտն որ է
պապիւ, եւ արդիւնքն՝ չափացունել, հոծակներն եւ հանճերն վանել,
հովունի բնել, եւ այլն. եւ այդ հոյն իսկ փակեալ ձեղունն տակ:
Մեք բնդունելով զայս՝ հաւատեցինք թէ Քչոյն flabellum չէ,
այլ disque, disque-solaire, Enseigne sacrée, մեհենական. որով
ոչ միայն նպատակակէտն՝ այլ եւ բուն իսկ արդիւնքն Հովա-
հարէ եւ մանաւանդ ճանճալանէ հեռացուցինք:—Արդ քրն-
նեմք. զիմանալով որ Հայք՝ նախ քան զԼուսաւորչի զալուտան՝
եւ յետ այնորիկ եւս կ'ընտիրուէին մերթ բացօթեայ տեղ
մը, լիւս կամ զաշա՝ կամ անտառ. Ս. Սեղանն ուղղել եւ
Պատարագ մատուցանել, Քչոյի իբր հանճաւն կամ հովանի գոր-
ծածութեանն հարկ կար, թէ ոչ:

Պատմութիւնն մեզ կ'աւանդէ թէ այդ զիպաց մէջ Հայք
սովոր էին իրենց հետ «Եկեղեցախորան» մը չրջեցունել. (Փաւոտ.

Բուզ.) (1) Եկեղեցախորանն յիսն մ'էր մեծ՝ յորում Ս. Սեղանն
կը շտկուէր եւ խորհուրդք մատչէին. ուստի բայցօթեայ չէր հա-
մարուեր եւ չէր խոյ, հետեւաբար նոյն է եթէ Տաճարի մը մէջ
քննեմք նոյնն:

Պատարասն կ'ըսէի յեկեղեցւոյ եւ Քչոցք անշարժ կեցած են:
Երբ կը հասնի «Զի քո է կարողութիւն» եւ Ս. Աւետարանն
կը բարձրանայ 'ի տեւ ժողովոյեան՝ Քչոցք կը շարժին. Սար-
կաւազն կը ձայնէ «Զգուշութեամբ նայեցէք» (Պատխումբն), եւ
Աւետարանի հետ Քչոցք յառաջին Սեղանին ետեւէն—

Ինչ է Քչոցայ տեղափոխութիւնն Աւետարանի հետ. ա-
ռաջ այս քննեմք, եւ ապա Քչոցայ շարժումը. ըսեմք Լամբրու-
նեցւոյն, «(Քահանայք եւ Սարկաւազունք) իշխանք եւ պաշ-
տօնեայք կարգեցան. . . իշխանին անմարտ է յարքունական
ապարանս եւ նորին առաջի զգեստուց փոփոխումն աւնել, ալ
պարտ է զի առաջի նորա միայն իշխանականաւն երեւեացի
«Բառք», . . վասն այսորիկ յարտաքին գաւիթն զարդարին» . . .
Դարձեալ. «Եւ զոր օրինակ խօսեալ ոք 'ի հարանութիւն որդւոյ
թագաւորին, հարկաւորապէս նման թագաւորական ապարանիցն
պաճուճէ զառաքանս իւր, այսպէս եւ եկեղեցի ուղղեաց զկա-
նոնն եւ զատարիսն պաշտօնէից» . . .

Ապա ուրեմն արքունիք է եկեղեցին, եւ Աւետարանն
Բրիտանի թագաւորին պատգամաց զիրն, եւ ինչպէս այ-
սօր աշխարհ տոհմատարակ կ'ընէ, կ'ընեմք եւ մեք, չքաղիր հե-
տեւելով Քչոցներով (չքոցներով) եւ խնկարկութեամբ առջեւէն:
Եթէ ճանճերու հետ էր այս ամենն եւ մոծակները հալածելու
համար հաստատուած՝ նոյնպէս Աւետարանի պատառակաւն
պիտի համարիմ ես, նոյնպէս քօզն Ս. Սկոյն, նոյնպէս բուրուան,
նոյն եւ հանգերձքն. ըսել է եկեղեցին ճանճարան է, եւ պաշ-
տօնեայք՝ ճանճահալածք, եւ սպասք ճանճաւանք. կսիւ է, ձգե-
լու փոխչիլու է: Սակայն Լամբրունեցին եւ նախնիք պարտ-
քաւանք՝ արդարեւեց՝ եւ լոյս դադարաւ մեզ կը ներշնչեն:

Ինչ է Քչոցայ շարժումն.— Զին մեհնականն տեսանք որ
կրած շտական գործեաց առանձինն դաս մը եւ առանձինն առ

(1) Զգիւթ Եւ Զայգիւթանն ինչպէս Ռիւսի Եկեղեցախորան
բաւն. Եւ Եւ Աւջեւնի Դան «Եկեղեցի զարդարեալ խորաններով» ըսե՝
որչաք նման պիտի ըլլայ Քչոցի դասած Ռիւսի Եկեղեցին:

այդ յատկացեալ պաշտօնականներ ունէլս Իսրայէլ ընդունեց զայդ
 ևւ վարդապետեց: Քրիստոնէական եկեղեցի «յարտաքնոյն ընկու-
 լաւ զայդ աւանդարտը»: 'ի մեզ «Ազգումն Երաժշտական ևզա-
 նակաց» ըսեւն Լամբրունեցոյ այն ինչպէս պէտք է հասկնալ. մի մի-
 այն ձայնականն թէ ևւ երաժշտական գործեաց ներդաշնակ գը-
 նացքն: Եթէ միայն ձայնականն է՝ ինչպէս մեկնեմք եկեղեցա-
 կան «պարն» որ մեհնիկ մնացորդ մ'է՝ 'ի մեզ, ևւ զոր յոյնք ևւ
 եգիպտացիք 'ի Փփղիդոյ ընդունեցին: Աթենասայ մեծի հրաշալի
 պարերն տեսակ տեսակ երաժշտական գործիներով, զոր «հան-
 դարս կանոնաւորութեանն» հաժար «երկնային» կոչել չվարանե-
 ցան, առանց «արուեստական» ձայնի այս ամենն կը կատարուէր
 առ մեզ: «Այսօր զատիկ մեր» կը գտչէ Ն. Լամբ. «արապոցուք
 տօն ցնծութեանն». «պարեացուք»: Ինչպէս հասկնամք եկեղեցա-
 կան ծնծղացից գործածութիւնն. ինչպէս մուտքն 'ի մեր Եկե-
 ղեցի. ծիծաղելի պիտի լինի եթէ ըսեմք թէ միայն «ծնծղայն» 'ի
 մեհնից աւանդուած է մեզ: Շարականաց «Տառնաղի ևւ Քնար»
 բառերն ինչ մտօք կարգալու է:

Համոզուած եմ ես ըսել՝ թէ մեհնական պատշաճ գործիք
 առհասարակ փոխադրուած են երբեմն 'ի Հարց 'ի Մեր Եկեղեցի. ևւ
 ժամանակաւ՝ չլիտեմ առ ինչ, խախտուած են, ևւ որոց մնա-
 ցորդք են «ծնծղայն» ևւ «Քչոցն». այս մտաց 'ի նպատակ կը կար-
 դամ վերոյիշեալ հատուածքն Լամբրունեցոյն, Շարականի, արա-
 քոցութիւնքն ևւ յիշատակք, ևւ Քչոցի շարժման ժամանակքն: Այս
 մտօք ևւ մեհնականն՝ (La musique. Athènes, M. Fontane) «On
 citait certains «Airs de flûte», . . . tantôt à l'aide des cordes
 graves, tantôt à l'aide des cordes aiguës... Les flûtes se
 divisaient en... Les trompettes phrygiennes... la flûte
 mélodique... «aux cordes vibrantes» . . la cithare asiati-
 que, lyres diverses aux cordes pincées... Les tympanons
 petits, rians, familiers. . . . Որոց եթէ ոչ տեղն փոխանակել՝
 գէթ մեղեդիքն կը յաւելուր Քչոցի բաժմիկն: Ահա երբորք գէմք
 Քչոցի:

Քչոցի բոտ ամենայնի նմանութիւնն կը գտնեմք այժմ զին-
 ւորական երաժշտական գործեաց մէջ. Carillonն զազդիական
 ևւ Schellenbaum զերմանական՝ ըստ բառական բարբութեանն
 կոթուն մ'է, որոց վերայ կորնթարդ կամ ցողացեալ մետաղէ հով-
 անուոյ մը եզերքն շարուած են փոքրիկ զանգակներ. նման բոտ
 ամենայնի մերոյս: Քչոցն՝ եթէ միայն երաժշտական գործի ևւ եթ

կենթադրեմք, դարձեալ չքոյ լինելէ չգաղլիր. վասն զի երաժշտութիւնն ալ շուք մ'է, բայց պարէ, եւ ոչ հոգնի կամ պարէր. Ուրեմն ընդունիմք՝ անունն Շքոյ:

Նպաստին՝ շուք եւ երաժշտութիւնս Այս տեսութեամբ Հայկազնեանի յառաջ բերած օրինակքն լաւ կրնամ հասկընայ այժմ. «Եւ ըզբուրունն անոյշ խընկին՝ եւ ըզհնչօղ Քրչոցանին»:

Ուստի շիրք Աւետարանն բարձրանայ՝ Քչոցք կը շարժին, իբր երաժշտական գործի. եւ վասն զի սերովքէից պատկերն ունին՝ խորհրդապէս եւ անոնց պէս չքաղիր է «Աթոռոյն տալեւ», Դպրաց հետ «Սուրբ Աստուածն» կ'երպէ. որ մեղեդի է՝ (ծանր), որուն պիտի ձայնակցէին եւ այլ գործիք որոյ մնացորդն է լւինք Քչոցն: Դիտելի է որ Քչոցն Սերովքէից Քերովքէից նուիրական է մեր Եկեղեցւոյն մէջ, ուստի Սուրբին կը շարժի, երբ Սրբութիւնք վերանան՝ կը շարժի եւ նոցա ետեւէն կ'երթայ:

Բաւական է խորապէս թափանցելու համար այս խորհրդական իմաստին՝ Եսայեայ տետրին եւ Յովհաննու Յայտնութիւնն աչքէ անցունել. հասկնալու համար նաեւ մեհնէն ՚ի տաճարն կրած փոփոխութեան ողին:

Երբ Դպիրք սկսին՝ «Որք զքերովքէիցն» իբր երաժշտական գործի՝ ըստ նմանութեան Քերովքէից Քչոցք կը ձայնեն, սպասք ծածկեալ են, ուստի իմաստն յայտնի է: Եղանակն մեղեդի է. (ծանր):

«Վերաբերունն» կը յաջորդէ, Քօղարկեալ Սրբութեանց եւ տեւէ կամ քովէ յառաջնն թիկնապահք, մեղեդիք երգուին, «Զգուշական պարտաւ բերին բնծայքն» (Լամբ), երաժշտական գործեաց կը համաձայնի եւ Քչոցն: Մեղեդեաց եւ Սրբասացութեանց միշտ կը ձայնակցի Քչոցն. վասն զի երաժշտական գործի է:

Եթէ ճանճալմանի կամ հովհարիչի իմաստն ունենար՝ Պատարագի սկիզբէն մինչեւ վերջը Քչոցք շարժելու էին. ինչ կը նշանակէ տեղափոխութեանց՝ Սրբասացութեանց եւ Մեղեդեաց Ժամանակ ձայնելն եւ շարժին միայն, մանաւանդ Աւետարանի եւ ծաղկեալ սպասուցն: Տես Լամբրոսեցին, «Շուք զփառօքն Աստուծոյ ետես մարդարէն ծիածան լուսոյ եւ ամպ լուսաւոր. աչպէս եւ զէ կերպարանէ՞ժ զլուցեալ ջահս շուրջ զնովաւ, որպէս զծիածան եւ զփայտատակունք, եւ զխունկս իբր զամպն, եւ զգալաշտօնեայս բարձօղս՝ հաւատարեմք չորեքկերպեան կենդան:

«եայ, եւ ամենայնիւ զգալի իրօքն՝ խմանալի խորհրդոյն հաւա-
ւասրիմք»։—

«Սուրբք» կ'ըստին եւ Քչոյք շարժին. եւ զեռ եւս քո-
ղարկեալ են սպասքն։

«Առէք, կերայք» Սրբութիւնք սքօղեալ են, բայց, յայտնի,
սակայն Քչոյք լւած են, չեն շարժիլ, 'ի ՇՈՒՔ. քանզի Քրիստո-
սի խօսքն կը հնչէ. մեղմ է ձայնն, չխափանուի. յոռութիւնն բնաւ։

Ահաւաստիկ Քչոյցայ բուն իսկ խմտան եւ նպատակ։

Դարձեալ քօղարկին Սրբութիւնք։

Երբ ժամարարն խաչակնքէ զընծայն՝ Քչոյք կը ձայնեն
ընդ այլ գործիս, վասն զի Հաղւոյն Սրբայ կոչումն է. մեղեդի է
երգն։ Սարկաւագն խնկարկէ Քահանայն քօլն կիցած։ Տղայա-
կան է կարծեն թէ աստ ճանճաւանի պէտք ունենամք։

Երբ սկսիմք տէրունի աղօթքն՝ «Հայր մեր», Քչոյք կը շար-
ժին ամեն երաժշտականօք. այս է «համարձակածայն բարբառով»
խմտան եւ համաձայնութիւնն։

Սրբութիւնք հոլանի են. «'ի Սրբութիւն Սրբոյ». Սարկա-
ւագն ձայնէ՝ «Զգուշութեամբ նայեցէք», (Պատխառմէն). Դպիրք
կ'ըստին մեղեդի, «Միայն սուրբ» Սրբասացութիւնն, Քչոյք կը
շարժին ընդ այլ գործիս։

«'ի Սուրբ, 'ի Սուրբ», Քչոյք լւած են, նման «Առէք կեր-
այք» ի։

Այլ եւս կը դադրի Քչոյցայ շարժումն եւ տեղերնին կը
գետեղուին. եւ կամ զՊատարագիչն առաջնորդեն դէպ յԱւան-
դատուն։

Սրգ զիւրին է հետեւցունել իրր արդիւնք Քննութեանցս
թէ Հայ եկեղեցին ոչ յանտառս՝ եւ ոչ լիտանց վրայ կամ դաշ-
տաց մէջ, եւ ոչ մանաւանդ յեկեղեցւոյ զՔչոյն իրր ճանճաւան
կամ հովհար կամ հովանի գործածել նրազած է, թող թէ աս
այդ յատկացունել։

Քչոյն գործի մ'է սրատուական մատաղներէ չինուած, գոր
Հայ եկեղեցին ընդունած է 'ի մեհնից, իրր չքաղիր նշան, եւ
յատկացուցած ըստ նմանութեան Սերովէից 'ի սրտիւ «Սթոռն
Քրիստոսի. եւ միանկամայն իրր օժանդակ երաժշտական գործ-
եայ եկեղեցւոյ, որոյ գործածութիւնն՝ Հանանուիր այժմ, չդիտեմ
յիմէ. Ուստի ամենայն ճշգրութեամբ Հայկազնեան բառարանն
ՇՔՈՑ բառին դէմն գետեղելու է՝ (Քչոյ) հետեւեալ գաղղիա-
աննկ. = Insignes du commandement. Enseignes sacrées.

Disques-soleil.—Carillon, (Schellenbaum), instrument de musique de l'Eglise arménienne.

Իսկ ընդհանուր առմամբ՝ Հովանի. Հովահար (flabellum). և արդեանց նայելով՝ ճանճաճան՝ գուցէ ևւ ճարտաճան կրթեմն:

Ուստի՝ Պարոն, յարգելով միշտ զՁեզ ևւ Ձեր սգին, սակայն չեմ ներեր բնաւ՝ որ զօրտուոր ցուցունն կարծէք Ձեր մեկնութեան այդ զէզ զէզ բարդած անուաններն, որք որչափ ևւ մեծ եւ լի հմտութեան սրահանջած ածականներով, սակայն ցաւիմ ըսել որ Ձեզ լաւ չեն աւաջնորդած ալս խնդրոյն մէջ, Բացատրութիւնն զոր տուած էք՝ Պարոն, պատուարեր չեն, կարծեմ, Մեր հնազարեան հայրենի աւանդական Սրբութեանց:

Բերա Կ. Պոլսի
27 Մարտ 1892

Ս. Վ. ՆՍՁԱՐԻԹԵՍՆ

EXAMEN CRITIQUE

DE LA

GRAMMAIRE COMPLÈTE DE LA LANGUE OTTOMANE

PAR M. R. YOUSSEUF.

(Suite) *

Je reprends la suite de mon examen pour arriver aux signes et accents-voyelles, No 48. que M. R. Yousseuf prétend comme servant à déterminer le son des consonnes dont se compose l'alphabet turc.

Je dois faire observer que ces trois signes ne sont jamais usités dans le système graphique de la langue turque. Ces signes, qu'on aurait dû appeler voyelles graphiques, sont propres au système graphique de l'arabe qui n'emploie pas de voyelles littérales. D'ailleurs, le paragraphe No 3 de la remarque No 56. ainsi que les exemples cités dans le tableau au bas de la remarque No 55. sont là pour le prouver. Les Turcs ne se servent des dénominations de ces signes que pour qualifier et préciser les huit voyelles qui manquent de noms spéciaux, car, comme je l'ai déjà dit dans mon précédent examen, les Turcs emploient les 4 voyelles littérales représentées par les 4 lettres (ا و ي و) pour fixer leur orthographe. Cependant, je dois ajouter ici que, là où ces 4 voyelles graphiques font défaut, la voyelle de la consonne (précédente) est sous-entendue.

C'est ce qui a lieu, le plus souvent, au commencement des mots dissyllabes et polysyllabes dont les deux syllabes initiales, la première étant ouverte, se trouvent mues de la même sorte de voyelles ou de voyelles différentes, et dans les monosyllabes renfermant l'une des voyelles é, i, e; exemples: کا ya, تە ré, که ye, کو youn.

(*) Voir Badguère n° 24—Deuxième année.

كؤوچى kou-youm-djou, كى kè-tchi, كدى kè-di, كؤ ka-pou, ب biz, بى bél, بك bék, كز kez. etc. Ceci est une des règles de l'orthographe turque, parmi tant d'autres, établie depuis les temps assez reculés.

M. R. Yousseuf dit que le ténvin (nunnation) No 58-62 est propre à l'orthographe arabe, sans pourtant en donner la définition, ni préciser les différents emplois des trois sortes de ténvin. On sait que les Arabes emploient le ténvin pour marquer l'indétermination et l'article (ال) pour la détermination.

Comme je l'ai promis dans mon dernier examen, je crois qu'il serait opportun de parler ici de l'euphonie que M. R. Yousseuf reconnaît fort bien, au bas de la page 36 Note No 1, comme servant de base à la langue ottomane. Je m'étonne que l'auteur n'ait pas traité un sujet aussi vaste et aussi important, avec tous les détails qu'il comporte et qu'il se soit astreint à représenter toutes les règles de l'euphonie dans trois Nos 119, 120 et 121, seulement.

Je dois faire remarquer ici que la prononciation des mots turcs et étrangers turquisés, et même l'orthographe, étant subordonnés à l'euphonie absolue, on ne pourrait aucunement se dispenser de citer les règles qui servent de principes à celle-ci. Voici d'ailleurs ces règles qui consistent: 1 en celles de la compatibilité des consonnes; 2 en celles de la compatibilité des voyelles; 3 enfin, en celles de la simplification (prosthèse, adoucissement, intercalation, suppression, adjonction, etc).

On conçoit aisément qu'il serait impossible de développer chacune de ces règles séparément, l'espace et le temps me faisant absolument défaut. Cependant, pour édifier le lecteur, j'ai cru utile d'en exposer quelques unes pour le mettre à même de comprendre l'importance de l'euphonie et pour le convaincre que la rédaction de la grammaire complète de la langue ottomane n'est pas une chose aussi mince qu'on le suppose.

Or, pour exposer ces quelques règles et pour permettre de les bien saisir, j'ai dressé le tableau suivant

des consonnes turques comparées avec celles du sanscrit, aussi exactement que possible.

D'après ce tableau, les consonnes sont rangées suivant les organes qui servent à les prononcer et forment sous ce rapport cinq classes; une sixième se compose des semi-voyelles au nombre de 4, et une septième des sifflantes et de h (ۛ).

Il est remarquable que les cérébrales, qui manquent complètement dans toutes les langues indo-européennes, à l'exception du sanscrit, font aussi défaut dans la langue turque, si ce n'est la nasale (ك) saghir-kiaf (kiaf sourd) de cette classe; qui subsiste encore dans l'intérieur de l'Asie Mineure.

Suivant les lois phoniques relatives aux consonnes initiales de la langue, les consonnes: ك, گ, ز, ن, ne peuvent jamais se trouver au commencement des mots. Par conséquent, les mots tels que: زنگیت, رنگ, لیون, غوغا, etc, appartiennent indubitablement à des langues étrangères.

Conformément aux lois phoniques relatives aux consonnes finales, les mots turcs ne peuvent être terminés que par les ténues. Par conséquent, les erreurs d'orthographe, survenues dans les mots tels que: اولوب, کچید, کرج, etc. que l'on écrit aujourd'hui même avec les moyennes correspondantes, doivent être attribuées à l'ignorance complète des dites lois.

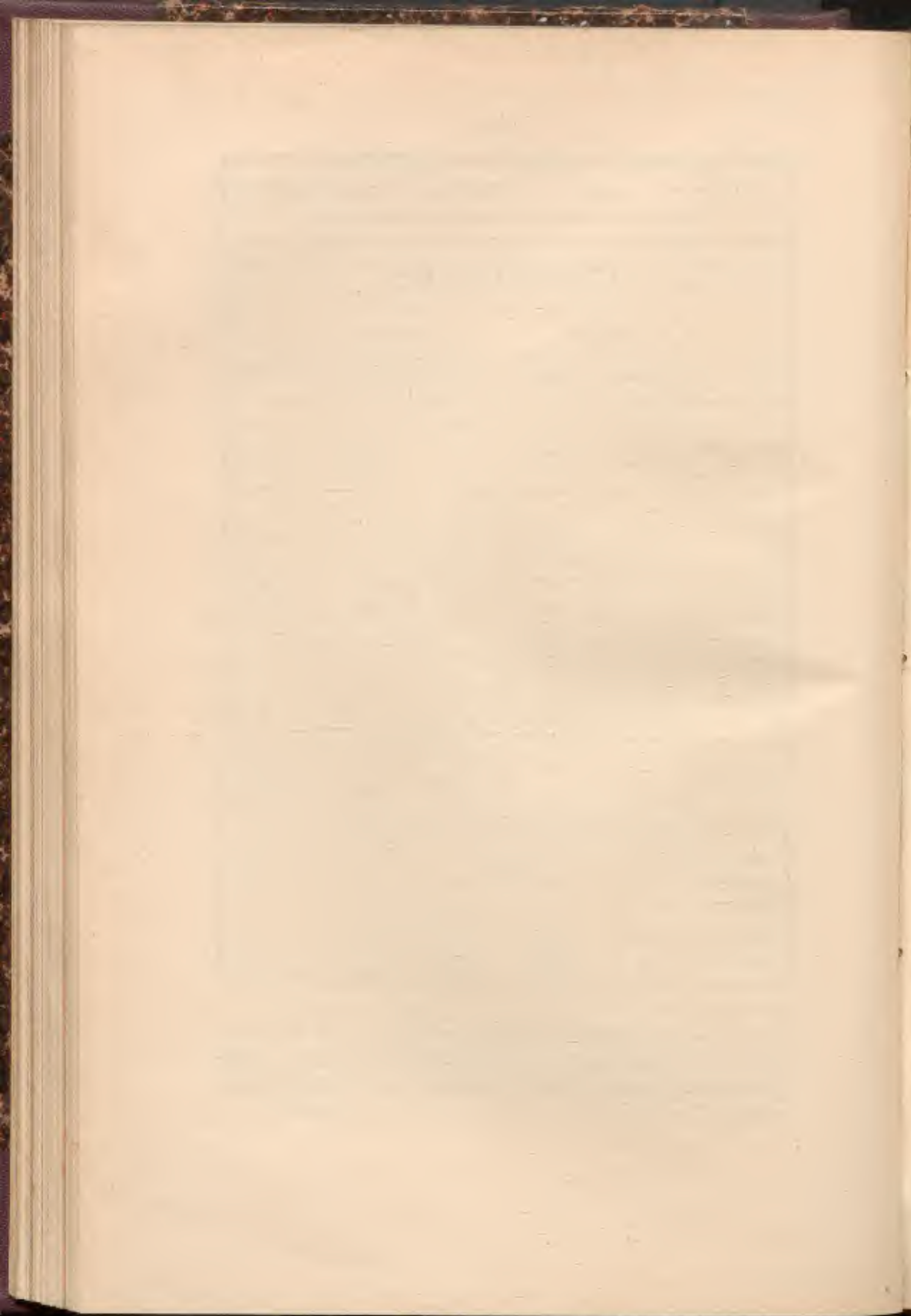
Il faut observer, toutefois, que les ténues finales des mots turcs ne peuvent changer en la moyenne correspondante que lorsque un suffixe casuel ou pronominal ou un mot commençant par une voyelle vient s'y adjoindre. Ainsi, les mots susdits qui devaient être correctement écrits: اولوب, کچیت, کرج, etc, devront être orthographiés: اولوبدی, کچیدایله, کرجی etc.

Les mots étrangers turquisés, sont aussi soumis aux mêmes lois. Ainsi, les mots arabes: مزاج, جهد, دولاب, کتاب, etc, et les mots persans: تاپ, سرد, et son dérivé تابش, etc; sont toujours prononcés: ki-tap, dolap, djaht, mi-zatch, sért, tap et tapsez, etc.

Tableau des consonnes de la langue turque classées
d'après l'ordre des consonnes sanscrites

CONSONNES					
	Ténues		Moyennes		Nasales
	Pures	Aspirées	Pures	Aspirées	
Gutturales	ق=ک k	خ k ^c	ق--گ g	غ g ^c	ن n
Palatales	چ c'	چ c' ^c	چ g'	چ g' ^c	ن' n'
Cérébrales	ت t	ت t ^c	د d	د d ^c	ک n
Dentales	ت=ط t	ت t ^c	د=ط d	د d ^c	ن n
Labiales	پ p	ف p ^c	ب b	ب b ^c	م m
Sémi-vo- yelles	ر r	ل l	و v	ی....گ y	
Sifflantes et h	س=ص s	ش s ^c	ز s	ه h	

NB. Les caractères européens employés dans la transcription des consonnes et surmontés d'une barre, indiquent que les articulations sanscrites qu'ils représentent, manquent en turc.

Quant aux mots étrangers turquisés, hormis l'orthographe des mots arabes et persans qui est fixe, ils sont sans exception soumis aux lois phoniques de la langue turque. Par conséquent, les mots commençant par les semi-voyelles *ل* *د* donnent lieu à la prosthèse d'une voyelle euphonique. Ainsi, les mots écrits *لوز*, *لوزون*, *لازم*, *روس*, *روم*, etc., sont ordinairement proférés: ou-roum, ou-rou-ba, ou-rous, i-la-zem, i-li-mon, u-lu-fer, etc.

La prosthèse et l'intercalation d'une voyelle euphonique a encore lieu pour éviter la surcharge produite par la rencontre de deux consonnes initiales dont la première est quiescente et la seconde mouvante: Exemples: *سکله* is-ké-lé (de scale), *فلو* fi-lo (de flotte), *قرم* que-rem (de Crimée), etc.

En général, les désinences grammaticales et les suffixes dérivatifs n'amènent aucun changement dans la racine précédente, si ce n'est ceux de *ت* en *د*, de *ق* en *غ*, etc., qui ont une cause purement physique. D'où il suit, qu'il n'existe pas dans la langue turque, des phénomènes comme ceux que l'on observe dans les langues indo-européennes et qui sont appelés, apophonie, périphonie, provenant des lois mécaniques. Mais, contrairement à ce qui a lieu dans ces dernières langues, les racines turques exercent, tant sur les désinences personnelles et casuelles que sur les suffixes dérivatifs ou formatifs, une influence marquée et infaillible que j'ai dû appeler épiphonie dans ma grammaire analytique de la langue turque, qui sera publiée plus tard.

La langue turque, pour éviter l'hiatus produit par la rencontre de deux voyelles, insère entre celles-ci un *ی* euphonique, si la première est une voyelle thématique, et un *ن* euphonique, si elle est pronominale. Comparez: *کاپوی* ka-pou-you, *تچهکیمی* tchék-mé-yi, etc., avec: *کاپوسنی* ka-pou-çou-nou, *تچهکیمین* tchék-mé-ci-ni, *بونی* bou-nou, *کلدیکنی* guel-di-yi-ni, etc.

Je me trouve dans la nécessité de laisser de côté les lettres métaplastiques, c'est-à-dire, celles qui subissent des changements, variations, modifications, additions et

suppressions par suite de l'euphonie, qui forment l'un des points essentiels du mécanisme grammatical de la langue turque.

Quant à l'accentuation des mots turcs, je dirai seulement que l'accent tonique tombe toujours sur l'ultième. C'est ce qui a été cause de la conservation des racines. En conséquence, tous les mots turcs ou étrangers turquisés ne peuvent être qu'oxytonés: il ne peut y avoir de mots paroxytons ni de proparoxytons.

Entre autres lacunes qui existent dans la grammaire complète de M. R. Youssouf, celle qui mérite d'être signalée, est sans contredit l'appréciation des syllabes: elle est en effet, indispensable pour la lecture. Il serait trop long d'en relater toutes les règles, vu le manque d'espace.

Dans mon prochain examen je m'occuperai de la déclinaison, des mots composés, des racines, etc, etc.

Le 17 29 Avril 1892

(A suivre)

Ant. B. Tinghir

Professeur de turc

ԳԱՆԿԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Մեր գրականութեան վրայ գրած նախորդ յօդուածին մէջ՝ իրայ բերմամբ՝ խոտացած էինք պարզել մեծարոյ ընթերցողաց գերման աօքթէօր Կալլին (Gall) գտնականական վարդապետութիւնը զոր այժմ կը փութամք կարելի եղածին չափ համառօտ կերպիւ բացատրել:

Դարուս աստջին քառորդին մէջն էր որ գիտական հրապարակին վրայ երեւցաւ այս գրութիւն՝ որ թէպէտ մեծ ազմուկ հանեց իւր ժամանակին մէջ՝ բայց այսօր բոլորովին լքեալ է: Եւ ահաւասիկ ինչ որ կը խորհէր գերման բժիշկը:

Քանի որ մարդկային իմացականութիւնը բազում փոփոխութիւններ կը ներկայէ, քանի որ մարդիկ կան որ խիստ շուտ կը հասկնան եւ գիւրաւ կ'ըմբռնեն այն զոր ուրիշներ մեծաւ զժաւ արութեամբ կ'ըմբռնեն, եւ քանի որ մէն մի անձն ունի հակամիտութիւն լաւ եւս կատարելու մի քանի տուեալ գործեր, եւ քանի որ մէկը կը սիրէ այն զոր ուրիշ մէկը կ'ատէ. ուրիշմ, աօքթէօր Կալլ, աստջի այս այլեւայլ հակամիտութեանց՝ այս մտանաւոր հանգամանաց (որոց գոյութիւնն ի՞նչպէսեւ անմասելի է)՝ կարծեց զաւան ըլլալ փորձն ըստ որում իմացականութիւնն ուրիշ լամն չէր բայց եթէ զանազան կարողութեանց թիւերու ամբողջութիւն մը, եւ սկսաւ սահմանել ասոնք եւ հետեւեալ կերպիւ անուանել, օրինակ իմն սիրոյ հակամիտութիւնը *amativité*, չէնքեր կոտուցանելու հակամիտութիւնը *constructivité*, եւայլն, եւայլն:

Այս տեսակէտէն մեկնելով եւ մտքի պահարանն ալ գանկը լինելով՝ նա եկաւ. 'ի յաստջագունէ բաժանել գանկն 27 խորչերու կամ լաւ եւս ըսած ըլլալու համար 'ի 27 գործարանաւ Իւր աշակերտ եւ աշխատակից Սփուրցհայմ եւ ուրիշներ ասոնց թիւն 38ի հասուցին, որ այդ 38 գործարաններէ 10 համն վերագրեցին Բնադրմանց, — 12ը զգացմանց կամ Բարոյական Կարողութեանց, — 14ը Ըմբռնողական Կարողութեանց, — եւ 2ը Դրաժողական Կարողութեանց: Եւ այսպէս սահմանելով կարողութիւնները՝ ասոնց իւրաքանչիւրին համար ներագանկին (*encéphale*) մէջ սկսաւ մասնաւոր գործարաններ վնասել: Կալլ՝ քարոզելով թէ *circumvolution* է մէն մի մասը մասնաւոր Կարողութեան մը որդի էր՝ ուրիշ լամն չէր ըրած լայց եթէ կազմել ըզնդի տեսակ մը հոգեբանական որդագրութեան: Քանի որ գանկը զգալապէս ձեւուած է ըզնդի վրայ զոր

միանգամայն կը պահպանէ, առաք կը հետեւցնէր որ չափ զարգացեալ circonvolutionները արդէն արտաքուստ կը նշմարուին էլեւարով (saillie), զոստ ով (bosse) (1) մը circonvolution ի մեծութեան համեմատութեամբ. ուրիշն, եթէ կալի այս վարդապետութիւնն ուղիղ էր, յայնժամ կարելի էր հաստատել մարդու մը տիրող կարողութիւնը մի միայն իւր գանկային տուփին զոստներէն եւ տափարանութիւնէն:

Կալ այսպէս լինելն հաստատելով կը յաւակնէր զրոտ ըլլալ հիմերն մի նոր գիտութեան որ էր ֆանկաֆանոլոգիան (craniologie) կամ ֆանկաֆանոսկոպիան (cranioscopie) զոր յետոյ ֆրեֆանոլոգիան (phrénologie) կոչեցին: Բազմաթիւնն գանկերու այն անձանց որք իւրեանց կրնաց շրջանին մէջ նշանաւոր տիրող կարողութիւն մը ցուցած են ընդ գանկերու անոնց որ երբէք մի այդպիսի առաւելութիւն չէին ներկայած, բազմաթիւնն իսկ մարդկային գանկերու ընդ սուր բնազդմամբ օժտեալ կենդանեաց գանկերուն՝ առաջնորդած էին զինքը,— ըստ իւր համոզման, — հաստատելու զիրքը զոր պարտէր տաճանիկ իւրաքանչիւր կարողութեան համար. այսպէս գտնեայ գանկեր որոց վրայ նկարեալ կային անկանոն եւ փոքր բազմանկիւնիներու չարք մը,— որոց իւրաքանչիւրը կը համապատասխանէր մի մասնաւոր հակամիտութեան,— կը ծառայէին վարպետին ազատեցմանց եւ իւր հետեւողաց ալ ուսումնասիրութեանց:

Այս thèse՝ գիտութեան տեսակէտով հանճարեղ էր. ունեցաւ ականաւոր կուսակիցներ, բայց խոշոր սխալներէ ալ զերծ չըմնաց: Նոյն լինչն կալ զործեց չափ անդամ այդ այլանդակ սխալներէն որ տարօրինակ կերպիւ վասնդեպին իւր հնարած ըզեզի գետեղումներու այդ վարդապետութիւնը: Եւ այդ սխալներն ալ հոս թուելն աւելարդ ըլլալով կը շատանամք այսչափով փակել մեր այս յօդուածիկը:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՈՒՆՃԵԱՆ

(1) Արբէն ֆրանսացիք իբրեւ «Un tel a la bosse du commerce, de la musique» Լայն, Լայն, զոստեւ համար մարդու մը ֆանկաֆանոլոգիան, երաժշտութեան կամ որիչ բանի մը համար ունեցած բնական հակաֆրոնոլոգիան:

ՍՏՈՂՈՍԷՐ

ՅՈՎՍԷՓ ՇԵՂՈՒՆ

ՊԱՏԿԵՐ տասն է. հինգ օրը մի անգամ կը հրատարակուի.

Բաժանորդագրութեան տարեկան գինն է
կ. Պոլսոյ համար 40 դանեկան
Գաւառաց եւ օտար երկիրներու համար
բղբատարի ծախքն ի միասին հաշուելով 50 « «

Խորաքանջիշր թիւ 2 դահեկան

ՊԱՏԿԵՐԻ խմբագրատունն է ի Բերա, Եեշիլ փողոց
Թիւ 1, ուր պետք է դիմել բաժանորդագրութեան եւ քերքին
Երաբերեալ այլ ամենայն խնդրոց համար :

RÉDACTION DU **BADGUERE**

Constantinople, Péra, rue YÉCHIL N ° 1

معرف نظارت جلیه سنك رخصتیه طبع اولنشد